

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ-ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
Μάθημα Πειραματικός Σχεδιασμός
Ξένια Χρυσόχου-Γεράσιμος Προδρομίτης

Προσοχή: Οι σημειώσεις αυτές είναι υποβοηθητικές και δίνουν τα κύρια σημεία του μαθήματος. Οι φοιτητές οφείλουν να μελετήσουν από τα συγγράμματα που διανεμήθηκαν

Σημειώσεις : Ξένια Χρυσόχου (xeniachr@panteion.gr)

Επιστημονική Μεθοδολογία και Μέθοδοι Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες

Επιστήμονας είναι...

- Αυτός που απέκτησε γνώση με συγκεκριμένο τρόπο (όχι απλά αυτός που διαθέτει τη γνώση), με μια μέθοδο σύμφωνα με τους στόχους και τις υποθέσεις της επιστήμης.
- Μεθοδολογία: Η λογική των μεθόδων
- ... «Δεν είναι το τι πιστεύει ο επιστήμονας που τον κάνει να διαφέρει αλλά πώς και γιατί το πιστεύει. Τα πιστεύω του είναι προσωρινά και όχι δογματικά, είναι βασισμένα στα στοιχεία και όχι στην αυθεντία» (Russell, 1945, σελ. 527)

Οι στόχοι της επιστήμης

- Περιγραφή
  - Η αντικειμενική περιγραφή των γεγονότων του φυσικού και κοινωνικού κόσμου (χωρίς προκαταλήψεις, που μπορεί να παρατηρήσει πάνω από ένας παρατηρητής)
- Πρόβλεψη
  - Η δυνατότητα να προβλέψει κανείς την αλληλουχία γεγονότων
- Κατανόηση/ερμηνεία
  - Είναι η αναζήτηση γνώσης που επιτρέπει τη διατύπωση νόμων, γνώσης που μπορεί να γενικευτεί
- Έλεγχος
  - Η δυνατότητα να ελέγξει κανείς τα προηγούμενα γεγονότα ώστε να παράξει το γεγονός ή ένα συγκεκριμένο αποτέλεσμα (βλ. όμως κοινωνικές επιστήμες)
  -

Υποθέσεις της επιστήμης

- Σειρά/Τάξη
  - Υπάρχει μια αλληλουχία γεγονότων που οδηγούν σε συγκεκριμένα αποτελέσματα
- Ντετερμινισμός

- Τα γεγονότα καθορίζονται ή προκαλούνται από προηγούμενα γεγονότα και η εμφάνισή τους υπακούει σε νόμους (αιτιακές σχέσεις)
- Εμπειρισμός
  - Η εμπειρική παρατήρηση των φαινομένων
- Φειδωλότητα
  - Η αρχή της φειδωλότητας είναι ότι αν όλοι οι άλλοι παράγοντες είναι ίδιοι, η πιο απλή (αυτή με τις λιγότερες εξαιρέσεις και τα λιγότερα όρια) μεταξύ δύο εξηγήσεων είναι η καλύτερη

Επιστημονική Μεθοδολογία

Οι στόχοι της Επιστήμης + Οι υποθέσεις της Επιστήμης = Επιστημονική Μεθοδολογία

Ο κύκλος της έρευνας

- ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ
- ▼
- ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΛΟ
- ▼
- ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ/ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ
- ▼
- ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ
- ▼
- ΕΓΧΕΙΡΗΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ
- ▼
- ΣΥΛΛΟΓΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ
- ▼
- ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ
- ▼
- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ
- ΕΠΙΒΕΒΑΙΩΣΗ Η ΟΧΙ ΤΩΝ ΕΜΠΕΙΡΙΚΩΝ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ

- ΕΠΑΓΩΓΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΣ
- ▼
- ΕΜΠΕΙΡΙΚΟ ΕΡΩΤΗΜΑ
- ▼
- ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ/ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ
- ▼
- ΕΓΧΕΙΡΗΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ
- ▼
- ΣΥΛΛΟΓΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ
- ▼
- ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ
- ▼

- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ
- ΕΠΙΒΕΒΑΙΩΣΗ Η ΟΧΙ ΤΩΝ ΕΜΠΕΙΡΙΚΩΝ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ

- ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ/ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

- ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΟΝΤΕΛΛΟ

Έρευνα και Θεωρία

- Υπάρχει διαφορά μεταξύ θεωρίας και εμπειρικών γεγονότων
- Η έρευνα μας δίνει γεγονότα, η θεωρία μας δίνει ερμηνείες, οργάνωση και εξηγήσεις
- Η εμπιστοσύνη στα εμπειρικά δεδομένα προέρχεται από την εμπιστοσύνη στην εγχειρηματοποίηση
- Η εμπιστοσύνη στη θεωρία προέρχεται από το πόσο καλά αναφέρεται στα γεγονότα και αν μπορεί να δοκιμαστεί εμπειρικά

- Διάκριση μεταξύ ενός εμπειρικού γεγονότος και της θεωρητικής ερμηνείας (βλ. Επίσης τα επίπεδα ανάλυσης)

Θεωρία, Υποθέσεις

- Θεωρία: ένα σύνολο προτάσεων που συνδέονται λογικά και που ταξινομούν και εξηγούν ένα σύνολο φαινομένων. Χρησιμοποιούν στο να προβλέψουν ένα σύνολο συμπεριφορών
- Η Υπόθεση είναι:
  - μια πρόταση που προϋποθέτει τη σχέση μεταξύ δύο ή περισσότερων φαινομένων. Αποτελεί μια προσωρινή εξήγηση.
  - Οι υποθέσεις αποτελούν καλά διατυπωμένες ιδέες για το ποιοί παράγοντες θα επηρεάσουν τα φαινόμενα που μελετάμε
    - «Όταν κάνω X τότε θα γίνει Y»

Προβληματική, Εγχειρηματοποίηση

- Η προβληματική είναι:
  - Ένα σύνολο επιχειρημάτων που καθορίζουν το υπό εξέταση ζήτημα (γιατί είναι σημαντικό να το μελετήσουμε) και περιλαμβάνει και τις υποθέσεις (Θεωρητικές και εμπειρικές υποθέσεις)
- Εγχειρηματοποίηση: Ορίζει ένα όρο περιγράφοντας πώς η εμπειρία δημιουργήθηκε και πώς μετρήθηκε.
  - Αποτελεί τη «γέφυρα» μεταξύ αυτού που μπορεί να παρατηρηθεί και αυτού που δεν μπορεί. (πώς εγχειρηματοποιούμε την αγάπη κλπ)

Κριτήρια χρησιμότητας της Θεωρίας

- Αν εξηγεί το σύνολο των γνωστών φαινομένων
- Αν μπορεί να ελεγχθεί εμπειρικά
- Αν μπορεί να προβλέψει μελλοντικά γεγονότα
  - Περιγραφή
  - Κατανόηση/ερμηνεία
  - Πρόβλεψη

Τύποι Θεωριών

- Παραδειγματικές θεωρίες: ο ρόλος τους είναι να προτείνουν μια γενική θεώρηση των σχέσεων και των συμπεριφορών (θεωρία πεδίου του Lewin)
- Φαινομενολογικές θεωρίες: ο ρόλος τους είναι να περιγράψουν και να εξηγήσουν ένα σύνολο γνωστών φαινομένων (θεωρία της νόρμας Sherif)
- Εργαλειακές θεωρίες: τείνουν να αποκαλύπτουν ένα βασικό μηχανισμό, άγνωστο μέχρι τότε που εξηγεί ένα σύνολο γεγονότων και έτσι να προβλέπουν νέα γεγονότα (γνωστική ασυμφωνία)

Τύποι μεθόδου

- Μέθοδοι που αναζητούν να περιγράψουν φαινόμενα
  - Ερωτήματα συχνότητας και διασποράς των φαινομένων (πόσοι, πόσο συχνά, πόσο, ποιός, πότε πού)
- Μέθοδοι που αναζητούν σχέσεις αναμέσα στα γεγονότα
- Μέθοδοι που αναζητούν αιτιακές σχέσεις

Τύποι μεθόδου: Περιγραφή

- Μέθοδοι που αναζητούν να περιγράψουν γεγονότα
  - Ερωτήματα συχνότητας και διασποράς των φαινομένων (πόσοι, πόσο συχνά, πόσο, ποιός, πότε πού)
- Ερωτηματολόγια
- Συνεντεύξεις
- Έρευνα Περίπτωσης

Τύποι μεθόδου: Συσχέτισης

- Μέθοδοι που αναζητούν σχέσεις μεταξύ φαινομένων
  - Υπάρχει συσχέτιση μεταξύ δύο παραγόντων;
  - Η πρόβλεψη του ενός παράγοντα μπορεί να γίνει αν γνωρίζουμε την τιμή του άλλου
  - Έρευνα με ερωτηματολόγιο

Τύποι μεθόδου: Αιτιακές σχέσεις

- Μέθοδοι που αναζητούν αιτιακές σχέσεις μεταξύ φαινομένων
  - Υπάρχει αιτιακή σχέση μεταξύ δύο παραγόντων;

- Επάρκεια: αν X τότε Y (βλ. Περιγραφικές)
- Αναγκαιότητα: αν όχι X τότε όχι Y
- Αλληλουχία: X πάντα πριν Y
- Η πειραματική μέθοδος
  - Έλεγχος όλων των άλλων παραγόντων
  - Χειρισμός μεταβλητών
  - Μέτρηση των αποτελεσμάτων του χειρισμού
- Διαχρονική έρευνα

Η συσχέτιση δεν είναι αιτία

- Μια αιτιακή σχέση δεν μπορεί να βρεθεί από δεδομένα συσχέτισης
- Κατεύθυνση
  - Ποιό φαινόμενο προηγείται
- Η ύπαρξη ενός τρίτου παράγοντα
  - Ένας τρίτος παράγοντας μπορεί να ευθύνεται και για τα δύο φαινόμενα

Κάποια βασικά στοιχεία των πειραμάτων

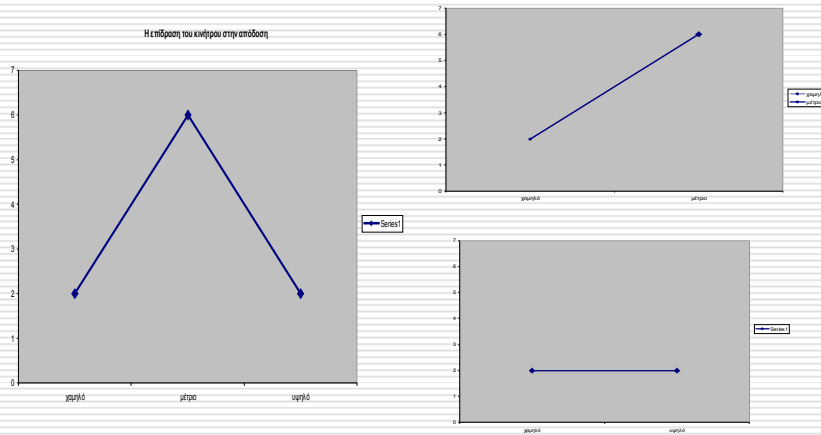
Έλεγχος

- Το κλειδί για να αποδειχτεί μια σχέση αιτίου → αποτελέσματος είναι ο Έλεγχος όλων των πηγών «θορύβου» στο περιβάλλον και τα υποκείμενα, εκτός από την μεταβλητή που χειριζόμαστε

Ανεξάρτητη μεταβλητή

- Η μεταβλητή που χειριζόμαστε: το αίτιο
- Μια Α.Μ. Πρέπει να παίρνει υπόψη της την εγχειρηματοποίηση: να είναι δυνατόν να εγχειρηματοποιηθεί πρακτικά και δεοντολογικά

Ανεξάρτητη μεταβλητή: πόσα επίπεδα; Άξιζει ο κόπος;

Ναι !

Εξαρτημένη μεταβλητή

- Η μεταβλητή που μετράμε για να δούμε την επίδραση του αιτίου.
- Κριτήρια καλής εξαρτημένης μεταβλητής:
  1. Είναι πρακτικό να μετρηθεί
  2. Είναι δεοντολογική
  3. Έχει άμεση σύνδεση με αυτό που μετράει
  4. Μπορεί να ποσοτικοποιηθεί εύκολα
  5. Είναι αξιόπιστη: συνεπείς μετρήσεις του φαινομένου από διαφορετικούς ερευνητές
  6. Είναι αρκετά ευαίσθητη και έτσι αντανακλά όλες τις αλλαγές που επιφέρει η ανεξάρτητη

Παρεμβαλλόμενες μεταβλητές (θορύβου)

- Το επίθετο «παρεμβαλλόμενος» είναι συνδεδεμένο με τη συγκεκριμένη υπόθεση. Σε άλλη έρευνα η συγκεκριμένη μεταβλητή μπορεί να μην είναι «παρεμβαλλόμενη».
- Το ιδανικό είναι όλες οι «παρεμβαλλόμενες» μεταβλητές να κρατηθούν σταθερές ώστε το μόνο που να αλλάζει να είναι η ανεξάρτητη μεταβλητή.
- Ο έλεγχος είναι ο τρόπος να διατηρηθεί η αξιοπιστία και η εγκυρότητα της έρευνας

Έλεγχος

- Έχει δύο πλευρές:
- Την εξάλειψη (έλεγχο) των παρεμβαλλόμενων μεταβλητών
- Την παροχή ενός σημείου σύγκρισης
  - Σύγκριση των απαντήσεων της ίδιας ομάδας σε διαφορετικά επίπεδα της ανεξάρτητης μεταβλητής
  - Σύγκριση των απαντήσεων μιας ομάδας σε ένα επίπεδο της ανεξάρτητης και των απαντήσεων μιας άλλης ομάδας σε άλλο επίπεδο της ανεξάρτητης

Έλεγχος των «παρεμβαλλόμενων» μεταβλητών

- Η σταθερότητα
- Να κρατηθούν σταθερές οι παρεμβαλλόμενες μεταβλητές (να είναι οι ίδιες για όλες τις ομάδες ή τα υποκείμενα)
- Η εξισορρόπηση
  - τυχαιοθέτηση
  - Ταίριασμα ως προς μια παρεμβαλλόμενη

Εξισορρόπηση

- Τυχαιοθέτηση: η πιθανότητα να διανεμηθούν τυχαία οι παρεμβαλλόμενες μεταβλητές αποκλείει την συστηματική επίδρασή τους
- Ταίριασμα υποκειμένων ή ομοίων ομάδων: όταν τα υποκείμενα είναι τόσο λίγα για να εγγυηθούν την τυχαία διανομή τους ή όταν μια μεταβλητή έχει μεγάλη συνάφεια με την ανεξάρτητη μεταβλητή, ταιριάζουμε τα υποκείμενα σε κάθε πειραματική συνθήκη

Εσωτερική εγκυρότητα

- Κατά πόσον το παρατηρούμενο αποτέλεσμα οφείλεται στη μεταβλητή που χειριστήκαμε.
- Πηγές σφάλματος:
  1. Ιστορία
  2. Ωρίμανση
  3. Εκμάθηση του τεστ
  4. Στατιστική παλινδρόμηση (η κίνηση των ακραίων μετρήσεων προς τον μέσο όρο με την επανάληψη του τεστ)
  5. Επιλογή
  6. Παρακμή του οργάνου μέτρησης
  7. Πειραματική θνησιμότητα
  8. Αλληλεπίδραση κατηγοριών

Πειραματικό σχέδιο μεταξύ υποκειμένων

Πειραματικά σχέδια

- Η εξαρτημένη μεταβλητή μετριέται πριν και μετά τον πειραματικό χειρισμό (pre-test/post-test) ή μόνο μετά (μόνο post-test)
- Κάθε υποκείμενο δέχεται μόνο μία τιμή της ανεξάρτητης ή συνδυασμό τιμών των ανεξάρτητων μεταβλητών (Μεταξύ υποκειμένων – *between subjects design*)
- Κάθε υποκείμενο δέχεται όλες τις τιμές των ανεξάρτητων μεταβλητών (Εντός υποκειμένων-within subjects design)
- Τα σχέδια είναι παραγοντικά αν υπάρχουν δύο και περισσότερες ανεξάρτητες μεταβλητές

Σχέδιο Μεταξύ Υποκειμένων

- Στα μεταξύ υποκειμένων σχέδια, μία ή περισσότερες ομάδες δημιουργούνται ώστε συγκρινόμενες να δείξουν την επίδραση των διαφορετικών τιμών της (των) ανεξάρτητης (-ων) μεταβλητής (-ων) πάνω στην εξαρτημένη μεταβλητή.
- Συγκρίνουμε τα αποτελέσματα της μιας τιμής της ανεξάρτητης μεταβλητής πάνω στην εξαρτημένη με τα αποτελέσματα της άλλης τιμής της ίδιας ανεξάρτητης μεταβλητής.

Παραγοντικά σχέδια μεταξύ υποκειμένων

- Σε αυτά τα σχέδια μπορούμε να μελετήσουμε:
  - Την κύρια επίδραση της κάθε μίας ανεξάρτητης μεταβλητής ανεξάρτητα από την επίδραση της άλλης
  - Την αλληλεπίδραση μεταξύ των δύο (ή περισσότερων) ανεξάρτητων μεταβλητών: όταν η επίδραση της μιας ανεξάρτητης μεταβλητής πάνω στην εξαρτημένη είναι διαφορετική για κάθε τιμή της άλλης ανεξάρτητης μεταβλητής.

Αλληλεπίδραση

- Η επίδραση δύο ταυτόχρονα ανεξάρτητων μεταβλητών αποτελεί το άθροισμα των ατομικών τους επιδράσεων (δεν υπάρχει αλληλεπίδραση) ή η παρουσία της μιας ανεξάρτητης μεταβλητής πολλαπλασιάζει ή αλλάζει την επίδραση της άλλης ανεξάρτητης μεταβλητής (αλληλεπίδραση);

Aronson et al 1966 The effect of a pratffall in increasing interpersonal attractiveness

- AM1: Κύρος: υψηλό/χαμηλό
- AM2: χαζό λάθος/κανένα λάθος
- Στα υποκείμενα άρεσαν περισσότερο τα άτομα υψηλού κύρους
- Στα υποκείμενα άρεσαν περισσότερο τα άτομα που δεν έκαναν χαζά λάθη
- Στα υποκείμενα άρεσαν περισσότερο τα άτομα υψηλού κύρους που έκαναν χαζά λάθη

2x2 Παραγοντικό σχέδιο

		ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΗ	ΜΕΤΑΒΛΗΤΗ Β
		Τιμή/επίπεδο 1	Τιμή/επίπεδο 2
ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΗ	Τιμή/επίπεδο 1	A1B1	A1B2
ΜΕΤΑΒΛΗΤΗ Α	Τιμή/επίπεδο 2	A2B1	A2B2

Το νούμερο των αριθμών μας λέει πόσες ανεξάρτητες μεταβλητές υπάρχουν ενώ οι ίδιοι οι αριθμοί πόσα επίπεδα έχει η κάθε μεταβλητή (πχ. 2x4x2)

Για κάθε κελί minimum 30 υποκειμενα

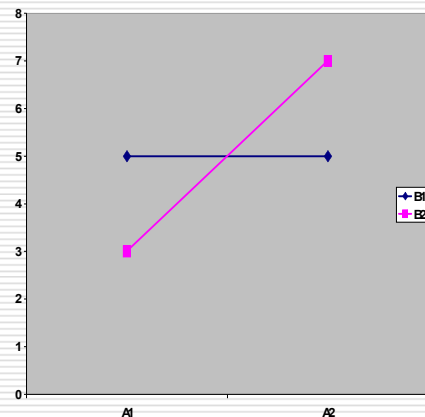
Επιδράσεις και αλληλεπιδράσεις

	B1	B2	MO
A1	5	3	4
A2	5	7	6
MO	5	5	

Κύρια επίδραση A: Ναι

Κύρια επίδραση B: Όχι

Αλληλεπίδραση: Ναι

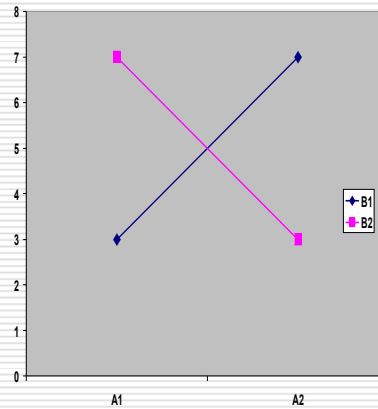
Επιδράσεις και αλληλεπιδράσεις

	B1	B2	MO
A1	3	7	5
A2	7	3	5
MO	5	5	

Κύρια επίδραση A: Όχι

Κύρια επίδραση B: Όχι

Αλληλεπίδραση: Ναι

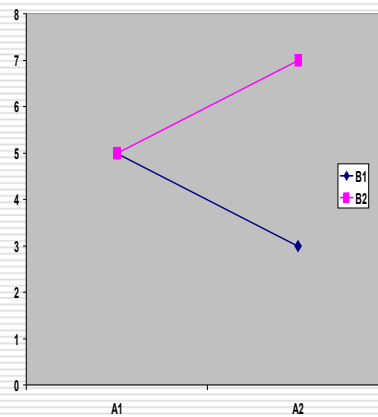
Επιδράσεις και αλληλεπιδράσεις

	B1	B2	MO
A1	5	5	5
A2	3	7	5
MO	4	6	

Κύρια επίδραση A: Όχι

Κύρια επίδραση B: Ναι

Αλληλεπίδραση: Ναι

Τα όρια των παραγοντικών σχεδίων μεταξύ υποκειμένων

- Μπορεί να εισαχθεί λάθος καθώς πρόκειται για διαφορετικά υποκείμενα σε κάθε πειραματική συνθήκη
- Χρειάζονται πολλά υποκείμενα
- Μικρές αλλαγές εντός υποκειμένων κατά τη διάρκεια του πειράματος δεν μπορούν να μετρηθούν

Σχέδια εντός υποκειμένων

Πειραματικά σχέδια εντός υποκειμένων

- Όταν το κάθε πειραματικό υποκείμενο δέχεται όλες τις τιμές/επίπεδα της/των ανεξάρτητων μεταβλητών
  - Πειραματικό υποκείμενο μπορεί να είναι το άτομο: σχέδιο εντός υποκειμένων με επαναλαμβανόμενες μετρήσεις (repeated measures)
  - Πειραματικό υποκείμενο μπορεί να είναι μια ομοιογενής ομάδα

Είδη σχεδίων εντός υποκειμένων

- Πρε-τεστ (Χειρισμός) Ποστ-τεστ
- Μέτρηση Α/Μέτρηση Β/ Μέτρηση Γ
- ΠΧ:
  - Άντρες-Γυναίκες/Μέτρηση Α/Μέτρηση Β
  - Εσωστρεφείς-Εξωστρεφείς/Μέτρηση Α/Μέτρηση Β
  - Χειρισμός Α/Μέτρηση Α/Μέτρηση Β/Μέτρηση Γ

Προβλήματα με τα εντός υποκειμένων σχέδια

- Επίδραση της σειράς (Order effects)
- Η σειρά που τα υποκείμενα δέχονται τις τιμές της ανεξάρτητης μεταβλητής μπορεί να μπερδευτεί με την επίδραση της τελευταίας και να μην μπορούμε να πούμε αν το αποτέλεσμα υπάρχει λόγω της σειράς ή λόγω της ανεξάρτητης μεταβλητής

Η Αντιστάθμιση της σειράς (Counterbalancing)

- Για να ελέγξουμε την επίδραση της σειράς διανέμουμε τα υποκείμενα σε διαφορετικές ακολουθίες των μετρήσεων
  - $A \rightarrow B \rightarrow \Gamma$
  - $\Gamma \rightarrow A \rightarrow B$
  - $B \rightarrow \Gamma \rightarrow A$
  - $A \rightarrow \Gamma \rightarrow B$
  - $\Gamma \rightarrow B \rightarrow A$
  - $B \rightarrow A \rightarrow \Gamma$
- Η αντιστάθμιση δεν αναιρεί την επίδραση της σειράς αλλά αντισταθμίζει την συστηματική της επίδραση

Άλλα προβλήματα...

- Η κούραση, η εξάσκηση, η αυξημένη γνώση
- Ακραίες μετρήσεις (ceiling and floor effects): όταν έχουν απαντήσει στην πρώτη μέτρηση είτε πολύ ψηλά είτε πολύ χαμηλά

Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα των εντός υποκειμένων σχεδίων

- Πλεονεκτήματα:
  - Χρειάζονται λιγότερα υποκείμενα
  - Είναι πιο ισχυρά καθώς μειώνεται ο κίνδυνος των ατομικών διαφορών που εμπεριέχουν τα μεταξύ υποκειμένων σχέδια
- Μειονεκτήματα:
  - Δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν όταν ένας χειρισμός αλλάζει τα υποκείμενα με μη αναστρέψιμο τρόπο
  - Κούραση, εξάσκηση, γνώση, υποψία της υπόθεσης

Εξωτερική εγκυρότητα

Εξωτερική εγκυρότητα ή γενίκευση των αποτελεσμάτων

- Σε ποιό βαθμό η έρευνα αντανακλά φυσικές απαντήσεις και εμπειρίες και μπορεί να γενικευτεί και πέρα από τα όρια του συγκεκριμένου πειράματος;
- Γενίκευση
  - Από το δείγμα στον πληθυσμό
  - Από μια εγχειρηματοποίηση της έννοιας σε άλλη
  - Από μέτρηση σε μέτρηση
  - Από ένα πειραματικό σχέδιο σε άλλο
  - Από περιβάλλον σε περιβάλλον
- Από το δείγμα στον πληθυσμό
  - Αντιπροσωπευτικά δείγματα
  - Εθελοντισμός
- Από μια εγχειρηματοποίηση της έννοιας σε άλλη
  - Εγχειρηματοποίηση εννοιών
  - Γενίκευση από ερέθισμα σε ερέθισμα
- Από μέτρηση σε μέτρηση
  - Μετρήσεις αυτο-αναφοράς/παρατήρηση συμπεριφοράς
  - Μετρήσεις αυτο-αναφοράς/βιολογικές
  - Μετρήσεις αυτο-αναφοράς/άρρητες
- Από ένα πειραματικό σχέδιο σε άλλο
  - Εντός ή μεταξύ υποκειμένων
  - Η επίδραση του πρε-τεστ
- Από περιβάλλον σε περιβάλλον
  - Εργαστήριο ή πεδίο;

Σφάλμα/artifact

- Επίδραση που οφείλεται σε ένα σφάλμα μέτρησης και όχι στην ανεξάρτητη μεταβλητή

- Πηγές σφάλματος:
  - Το κοινωνικό περιβάλλον της έρευνας
  - Το φυσικό περιβάλλον της έρευνας

Πηγές σφάλματος εντός υποκειμένων

- Αποδοχή
- Κοινωνική επιθυμητότητα
- Η αυτο-αντίληψη των υποκειμένων (Hawthorne effect)
- Τα χαρακτηριστικά της απαίτησης (τι πιστεύω ότι θέλει από μένα ο ερευνητής)
  - «μονή» τυφλή κατανομή
  - Αποτίμηση (debriefing)

Πηγές σφάλματος του ερευνητή

- Προσωπικά χαρακτηριστικά και συμπεριφορά
- Προσδοκίες του ερευνητή
  - Πολλοί ερευνητές
  - Κατάρτηση των ερευνητών
  - Εξέταση όλων των υποκειμένων μαζί
  - Διπλή τυφλή κατανομή
  - Αυτόματες διαδικασίες

Σημειώσεις Γεράσιμου Προδρομίτη (gprod@panteion.gr)

Πείραμα Πεδίου

ΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ

ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΣΗΜΕΙΑ

- Μέσω της πειραματικής μεθόδου διατυπώνονται και ελέγχονται σαφείς αιτιακές σχέσεις μεταξύ των παραμέτρων ενός φαινομένου ή μιας διαδικασίας
- Ο πειραματιστής προσπαθεί να ελέγξει και να κρατήσει σταθερούς, κατά το δυνατόν, όλους τους παράγοντες πλην εκείνου, ο οποίος θεωρείται ότι ασκεί καίρια επίδραση στην εμφάνιση και τη δυναμική ενός φαινομένου
- Ο παράγοντας, που παραλλάσσει συστηματικά, υπο τον έλεγχο του πειραματιστή, ονομάζεται ανεξάρτητη μεταβλητή και επέχει τη θέση αιτίου στην πρόκληση ενός φαινομένου

- Το προκαλούμενο φαινόμενο –η εξαρτημένη μεταβλητή- μελετάται μέσα από τη συμπεριφορά (με την ευρεία έννοια) των υποκειμένων στην πειραματική διαδικασία
- ΕΓΧΕΙΡΗΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ (OPERATIONALISATION) : ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΝΝΟΙΑ συγκεκριμενοποίηση της θεωρητικής μεταβλητής σε πειραματική μεταβλητή και της σύστοιχης επιλογής μοτίβων πραγματικής συμπεριφοράς, τα οποία «ενσαρκώνουν» τις αφηρημένες θεωρητικές έννοιες.

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΣΗΜΕΙΟ...

Κάθε πειραματική διαδικασία εμπεριέχει ένα βαθμό «εξαπάτησης» των υποκειμένων

ποτέ δεν πληροφορούνται, κατά την εκτύλιξη της διαδικασίας, το τι πραγματικά ερευνά ο πειραματιστής (ύπαρξη “cover story”)

κατευθύνονται, μέσω οδηγιών, να έχουν μια τέτοια εικόνα για τη συμμετοχή τους, ώστε :

- να μην προσβάλλεται η ταυτότητά τους
- και να μην διαστρεβλώνεται η επίδοσή τους από το γεγονός της επίγνωσης ότι αποτελούν αντικείμενα παρατήρησης «εξαπάτησης» των υποκειμένων

ΠΟΛΛΟΙ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟΙ ΤΥΠΟΙ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΩΝ ΣΧΕΔΙΑΣΜΩΝ...

- **ΒΑΣΙΚΗ ΔΙΑΚΡΙΣΗ :**
  - ΠΕΙΡΑΜΑ «ΕΝΤΟΣ» &
  - ΠΕΙΡΑΜΑ «ΜΕΤΑΞΥ» ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ

Ο ΠΛΕΟΝ ΔΙΑΔΕΔΟΜΕΝΟΣ ΤΥΠΟΣ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ:

«ΠΕΙΡΑΜΑ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΝ ΟΜΑΔΩΝ»

ΤΥΧΑΙΟΘΕΤΗΣΗ (RANDOMIZATION)

ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΑΡΧΗΣ «ΟΜΟΙΩΝ ΟΜΑΔΩΝ»

- Οι πειραματικές ομάδες διαφοροποιούνται μόνο βάσει των διαφορετικών πειραματικών ερεθισμάτων, που δέχονται από τον πειραματιστή
- διασφαλίζεται η ισόρροπη κατανομή, στις επιμέρους πειραματικές ομάδες, των διαφορετικών χαρακτηριστικών των υποκειμένων
- εξουδετέρωση της πιθανής επενέργειας των χαρακτηριστικών αυτών στα αποτελέσματα
- κάποια χαρακτηριστικά των υποκειμένων, τα οποία θεωρούνται, ότι έχουν θεωρητικό ενδιαφέρον για τη μελέτη, αξιοποιούνται (κατόπιν «προμέτρησης») σαν επικαλούμενες (invoked) μεταβλητές στην ανάλυση και ερμηνεία των ευρημάτων.

ΤΟ ΠΕΙΡΑΜΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ

«ΙΔΕΟΤΥΠΙΚΗ ΜΟΡΦΗ» ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ

ΤΕΣΣΕΡΑ ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΔΙΑΚΡΙΝΟΜΕΝΑ ΣΤΑΔΙΑ ΣΧΕΙΔΑΣΜΟΥ ΠΕΙΡΑΜΑΤΟΣ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ (Aronson, Wilson και Brewer 1998)

1. συγκρότηση του πλαισίου χειρισμού της ανεξάρτητης μεταβλητής (λογικοφανές σενάριο εμπλοκής συμμετεχόντων/»σκοπίμη εξάπατηση»)
2. συγκρότηση της ανεξάρτητης μεταβλητής («πειραματικοί χειρισμοί»)
3. μέτρηση της εξαρτημένης μεταβλητής (ζήτημα εγκυρότητας, φύση ερευνώμενου ζητήματος, πρακτικές δυνατότητες, διαφορετικοί τύποι «μέτρησης» επιδόσεων, εκτιμήσεων, αξιολογήσεων, πραγματικής συμπεριφοράς)
4. μεταπειραματική συζήτηση μεταξύ πειραματιστή και υποκειμένων (τήρηση κανόνων ηθικής/δεοντολογίας, εξακρίβωση εμπειρίας συμμετεχόντων)

ΑΠΟ ΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΣΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΟ ΠΕΔΙΟ

Ο σχεδιασμός και η διενέργεια πειραματικών ερευνών πεδίου βασίζεται στην αξιοποίηση των πραγματικών όρων ζωής των υποκειμένων

Τα υποκείμενα παραμένουν στο φυσικό τους περιβάλλον και η πειραματική περίσταση εκμεταλλεύεται την καθημερινή τους δραστηριότητα και τη δομή των σχέσεων, που συγκροτούν

Οι μεταβλητές, που χρησιμοποιούνται σαν ανεξάρτητες, αναφέρονται στην κοινωνική ένταξη των υποκειμένων, τις διάφορες μορφές αλληλεπίδρασής τους καθώς και τη γνωστική και ιδεολογική επεξεργασία του πεδίου ζωής τους.

Τα πειραματικά ερεθίσματα εμπλέκουν κοινωνικά τα υποκείμενα, μέσω της κοινωνικής ταυτότητας και της ιδεολογίας τους

οι μετρήσεις αφορούν σε ζητήματα με κοινωνική σημασία και ...

είτε καλύπτουν τη συμπεριφορά, η οποία έχει πραγματικές συνέπειες

είτε αναφέρονται σε αξίες, τοποθετήσεις και επιχειρήματα, τα οποία αποτελούν το υλικό μιας κοινωνικής διαμάχης, που η πειραματική περίσταση έρχεται να προσομοιώσει συμβολικά

Χωρίς την τεχνητότητα και το κατασκευασμένο των συνθηκών του εργαστηρίου, οι πειραματιστές επεμβαίνουν και χειρίζονται συγκεκριμένες πλευρές καταστάσεων κοινωνικής αλληλεπίδρασης και αναπαριστούν συμβολικά ιδεολογικές διαμάχες και διυποκειμενικές σχέσεις, ανακαλύπτοντας τους μηχανισμούς έκβασής τους.

Και σ' αυτή την εκδοχή εφαρμογής της πειραματικής μεθόδου ακολουθείται η αρχή επιλογής συγκεκριμένων μεταβλητών και ελέγχου των διαφορετικών συνθηκών πρόκλησης ενός φαινομένου ή μιας διαδικασίας.

Επιπλέον όμως υπάρχει η αξιοποίηση, τόσο σε πρακτικό όσο και σε θεωρητικό επίπεδο, του κοινωνικού υποβάθρου των υποκειμένων.

Άλλοτε, ορισμένες πλευρές του υποβάθρου αυτού χρησιμοποιούνται σαν ανεξάρτητες μεταβλητές

άλλοτε απλά λαμβάνονται υπόψη ως επικαλούμενες (invoked) μεταβλητές στην ανάλυση και ερμηνεία των αποτελεσμάτων των μετρήσεων.

- Έτσι...
- Στην πειραματική έρευνα πεδίου, το υποκείμενο επανεγγράφεται στο πλαίσιο της πραγματικής του ζωής και αξιοποιούνται θεωρητικά και μεθοδολογικά διάφορες διαστάσεις της κοινωνικής του ένταξης και της ιδεολογικής του επεξεργασίας
- αυξάνεται ο εγκόσμιος ρεαλισμός καθώς δεν αγνοείται η δυναμική των πραγματικών κοινωνικών σχέσεων αλλά αντίθετα ...
- ο αυστηρός έλεγχος της τεχνητής πειραματικής περίπτωσης συναρθρώνεται με τις διαστάσεις του πραγματικού πεδίου, που διέπουν την εμφάνιση και τη λογική των υπο μελέτη φαινομένων
-

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΠΕΔΙΟΥ ΑΠΟ ΤΟ ΧΩΡΟ ΤΩΝ ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΡΡΟΗΣ

ΠΕΙΡΑΜΑ 1

Ο ρόλος των στρατηγικών αντίστασης στην κοινωνική επιρροή βάσει της διαφορικής επικέντρωσής τους στο μήνυμα της πηγής (πειραματικό υπόδειγμα του «καπνίσματος» βλ. Falomir & Mugny, 2004, Falomir, Buttera & Mugny 2002,)

- **Υποκείμενα: 149 μη καπνιστές**
- **Μήνυμα έντονα αντικαπνιστικό που προσβάλλει τον καπνιστή και προτείνει ακραία αντικαπνιστικά μέτρα**
- **Ανεξάρτητες Μεταβλητές:**
  - ✓ **ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΠΗΓΗΣ (ΑΝΩΤΕΡΟΥ ΚΥΡΟΥΣ/ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ)**
  - ✓ **ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ (ΑΚΥΡΩΣΗ/ΨΥΧΟΛΟΓΙΟΠΟΙΗΣΗ)**
  - ✓ **ΤΜΗΜΑ ΤΟΥ ΜΥΝΗΜΑΤΟΣ ΟΠΟΥ ΚΑΤΕΥΘΥΝΕΤΑΙ Η ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ (ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΣΚΕΠΤΙΚΟ/ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΑ ΑΝΤΙΚΑΠΝΙΣΤΙΚΑ ΜΕΤΡΑ)**
- **Μετρήσεις:**
  - ✓ **Άμεσα ερωτήματα**
  - ✓ **Έμμεσα ερωτήματα**
  - ✓ **Εικόνα του «τυπικού καπνιστή»**
  - ✓ **Εικόνα της πηγής**

ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ 2Χ2Χ2

	ΑΚΥΡΩΣΗ		ΨΥΧΟΛΟΓΙΟΠΟΙΗΣΗ	
	ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΣΚΕΠΤΙΚΟ	ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΑ ΜΕΤΡΑ	ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΣΚΕΠΤΙΚΟ	ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΑ ΜΕΤΡΑ
ΠΗΓΗ ΑΝΩΤΕΡΟΥ ΚΥΡΟΥΣ	18	19	18	19
ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ	19	18	20	18

ΑΜΕΣΗ ΕΠΙΡΡΟΗ

Μέσοι όροι συμφωνίας με τις προτάσεις που συνθέτουν το συνολικό αντικαπνιστικό σκεπτικό της πηγής (1=διαφωνώ απόλυτα, 7 = συμφωνώ απόλυτα)
...ΔΥΟ ΚΥΡΙΕΣ ΕΠΙΡΡΑΣΕΙΣ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΣΚΕΠΤΙΚΟ 4.77	ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΑ ΑΝΤΙΚΑΠΝΙΣΤΙΚΑ ΜΕΤΡΑ 4.27	(p < 0,01)
ΑΚΥΡΩΣΗ 4.76	ΨΥΧΟΛΟΓΙΟΠΟΙΗΣΗ 4.28	(p < 0,02)

ΕΜΜΕΣΗ ΕΠΙΡΡΟΗ

Μέσοι όροι συμφωνίας με ευρύτερη αντικαπιλιστική επιχειρηματολογία (το + αντιστοιχεί σε αυξημένη αντικαπιλιστική στάση)
($p < 0,05$)

	<i>ΑΚΥΡΩΣΗ</i>	<i>ΨΥΧΟΛΟΓΙΟΠΟΙΗΣΗ</i>
ΠΗΓΗ ΑΝΩΤΕΡΟΥ ΚΥΡΟΥΣ	+1.81	+1.60
ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ	+2.57	+1.13

ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΠΗΓΗΣ

Μέσοι παραγοντικοί δείκτες του δεύτερου παράγοντα: «ευलगισία & μετριοπάθεια»
(το + αντιστοιχεί σε αυξημένη πρόσληψη του χαρακτηρισμού που περιγράφει ο παράγοντας)
($p < 0,06$)

	<i>ΑΚΥΡΩΣΗ</i>	<i>ΨΥΧΟΛΟΓΙΟΠΟΙΗΣΗ</i>
ΠΗΓΗ ΑΝΩΤΕΡΟΥ ΚΥΡΟΥΣ	+0.07	+0.22
ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ	+0.08	-0.38

ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΠΗΓΗΣ Μέσο παραγοντικοί δείκτες του δεύτερου παράγοντα: «ευλυγισία & μετριοπάθεια» <i>($p < 0,003$)</i>				
	ΑΚΥΡΩΣΗ		ΨΥΧΟΛΟΓΙΟΠΟΙΗΣΗ	
	ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΣΚΕΠΤΙΚΟ	ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΑ ΜΕΤΡΑ	ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΣΚΕΠΤΙΚΟ	ΠΡΟΤΕΙΝΟΜΕΝΑ ΜΕΤΡΑ
ΠΗΓΗ ΑΝΩΤΕΡΟΥ ΚΥΡΟΥΣ	-11	+27	+60	-15
ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑ	+38	-21	-47	-29

ΠΕΙΡΑΜΑ 2

*Ταυτοτικές δυναμικές και ιδεολογικές επικεντρώσεις:
η πρόσληψη της « 11ης Σεπτεμβρίου 2001 »*

ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

- Προ-τεστ
- ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΝ ΜΕΤΑΒΛΗΤΩΝ.
- Μετα-τεστ: μετρήσεις που αφορούν:
ορισμούς της τρομοκρατίας
αντιτρομοκρατικά μέτρα
διεθνή αντιτρομοκρατική συμμαχία
«άρρητες θεωρίες κοινωνικής επιρροής»
«μεθοδολογικό προσανατολισμό υποκειμένων»

ΧΕΙΡΙΣΜΟΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΝ ΜΕΤΑΒΛΗΤΩΝ

Επιχειρηματολογία φιλοαμερικανική VS αντιαμερικανική

- Έκφραση συμφωνίας/διαφωνίας με 12 προτάσεις που αναπαράγουν επιχειρηματολογία *φιλοαμερικανική vs αντιαμερικανική* αναφορικά με την τρομοκρατία

Ενεργοποιούμενη ταυτοτική διάσταση υποκειμένων

- Απάντηση σε κάθε τύπο επιχειρηματολογίας:

ως Έλληνας
 ως Ευρωπαίος
 ως Πολίτης του Κόσμου
 ως Άνθρωπος
 έκφραση προσωπικής γνώμης

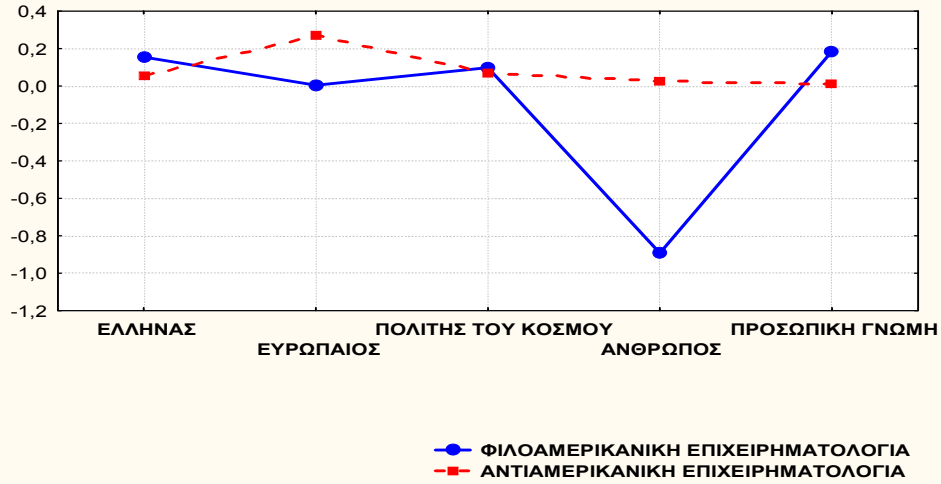
Pré-test

- *Είστε υπέρ ή κατά του πολέμου στο Αφγανιστάν?* (1=κατά, 7=υπέρ, F= 0,423, n.s., m=1,794)
- *Πιστεύετε ότι ο πόλεμος στο Αφγανιστάν είναι δίκαιος ή άδικος?* (1=άδικος, 7=δίκαιος, F=0,838, n.s., m= 2,317)
- *Πιστεύετε ότι ο πόλεμος στο Αφγανιστάν θα είναι αποτελεσματικός ή αναποτελεσματικός?* (1=αναποτελεσματικός, 7=αποτελεσματικός, F= 1,321, n.s., m=2,455)

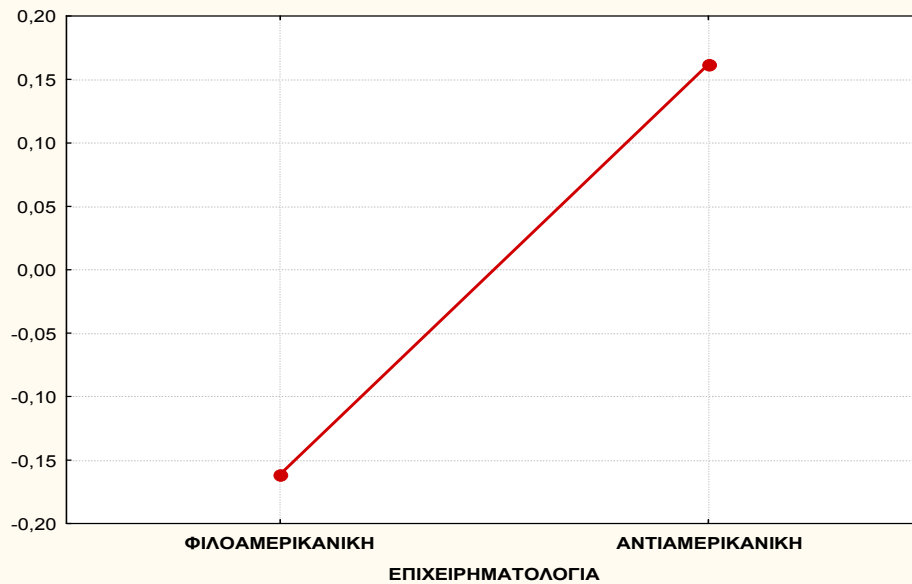
Πειραματικό σχέδιο

	<i>Ενεργοποιημένη ταυτοτική διάσταση των υποκειμένων</i>				
<i>Επικέντρωση σε επιχειρηματολογία</i>	<i>Έλληνας</i>	<i>Ευρωπαίος</i>	<i>Πολίτης του κόσμου</i>	<i>Ανθρώπινη ύπαρξη</i>	<i>Προσωπική γνώμη</i>
Φιλοαμερικανική	24	24	23	23	24
Αντιαμερικανική	23	23	23	23	22

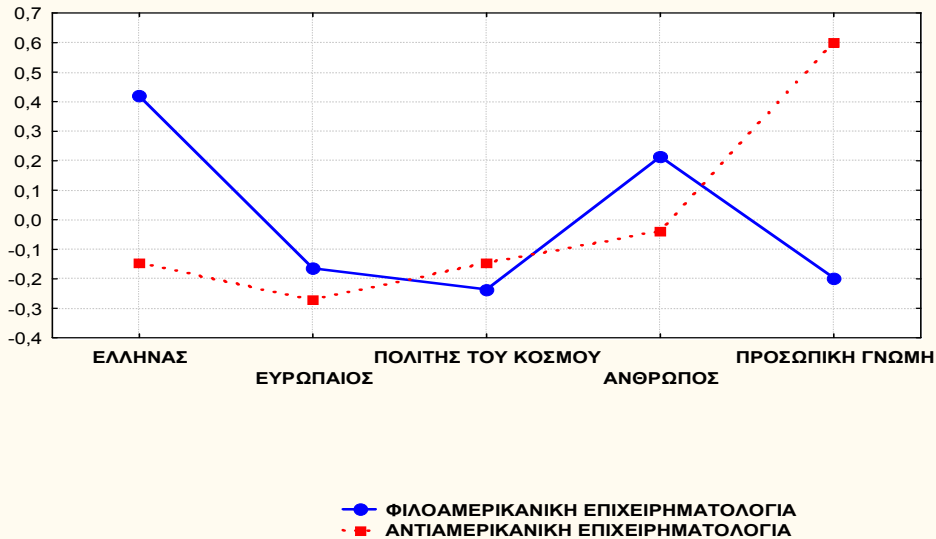
**ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ
ΑΠΟΔΟΧΗΣ ΤΗΣ ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗΣ ΒΟΗΘΕΙΑΣ
ΣΤΑ ΘΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΣΤΟ ΑΦΓΑΝΙΣΤΑΝ,
ΑΠΟΡΡΙΨΗΣ ΚΑΘΕ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΒΟΗΘΕΙΑΣ ΣΤΙΣ Η.Π.Α. ΚΑΙ ΣΕΒΑΣΜΟΥ
ΑΤΟΜΙΚΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΩΝ) $p < .045$**

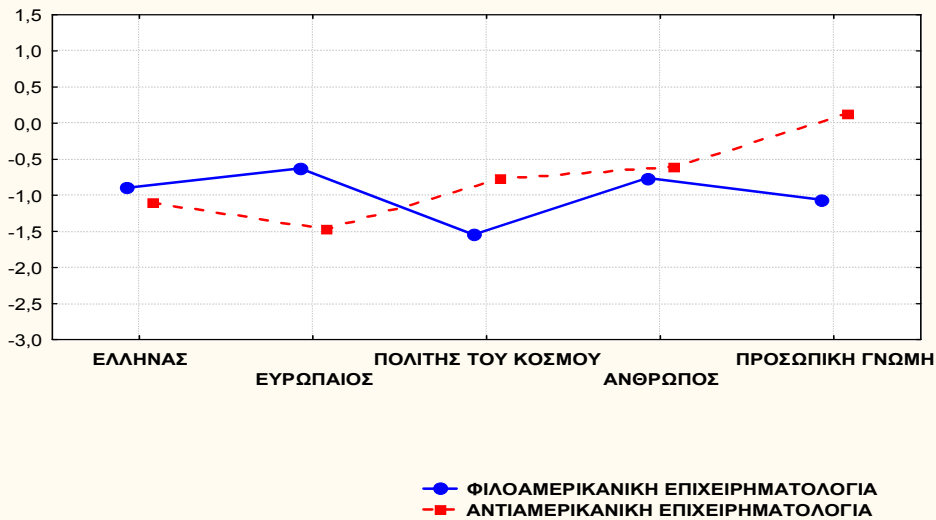
**ΑΡΡΗΤΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΡΡΟΗΣ
ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ
ΑΠΟΔΟΧΗΣ ΤΗΣ ΔΙΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ «ΜΕΙΟΝΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΥ») $p < .01$**

**ΑΡΡΗΤΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΠΙΡΡΟΗΣ
ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ
ΑΠΟΔΟΧΗΣ ΤΗΣ ΔΙΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ «ΠΑΛΕΙΟΚΕΝΤΡΙΣΜΟΥ») $p < .01$**

**ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΣ
ΜΕΣΗ ΤΙΜΗ
ΑΠΟΔΟΧΗΣ ΤΗΣ ΔΙΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ «ΘΑΙΣΜΟΥ») $p < .03$**

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ & ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

- Παπαστάμου, Σ. (1989α). *Ψυχολογιοποίηση. Επιπτώσεις των ψυχολογικών ερμηνειών στα φαινόμενα κοινωνικής επιρροής*. Αθήνα: Οδυσσέας.

- Παπαστάμου, Σ. (Επιμ.) (1989β). *Σύγχρονες έρευνες στην κοινωνική ψυχολογία: Η κοινωνική επιρροή*. Αθήνα: Οδυσσέας
- Παπαστάμου, Σ. (Επιμ.) (1990). *Σύγχρονες έρευνες στην κοινωνική ψυχολογία: Οι διαμαδικές σχέσεις*. Αθήνα: Οδυσσέας
- Παπαστάμου, Σ. & Μιούνι, Γ. (2001). *Μειονότητες και εξουσία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Pérez, J. A., & Mugny, G. (1993). *Influences sociales. La théorie de l'élaboration du conflit*. Neuchâtel: Delachaux et Niestlé (ελληνική έκδοση: (Η θεωρία επεξεργασίας της σύγκρουσης, επιμέλεια Α. Μαντόγλου, Αθήνα: Οδυσσέας, 1996)
- Παπαστάμου Σ. και Συνεργάτες (2001). «Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία», Τόμος Α' : Επιστημολογικοί προβληματισμοί και Μεθοδολογικές Κατευθύνσεις, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα